L'art de la citació en l'obra de Joan Fuster

Carme Gregori

FORMES I ESTIL DE LA CITACIÓ[1] A *NOSALTRES, ELS VALENCIANS*

Joan Fuster enceta *Nosaltres, els valencians* amb una citació: «*On n'écrit pas les livres qu'on veut*». Les cometes, la cursiva i l'heterogeneïtat lingüística indiquen ben a les clares que es tracta d'un text aliè, però l'escriptor no ens en dóna cap notícia sobre l'origen o la filiació. Aquesta mena d'informacions no acostumen a formar part dels interessos de l'escriptura assagística fusteriana, ni tampoc de les característiques discursives del gènere. Per tant, s'hi solen deixar de banda o s'hi introdueixen només parcialment per a evitar interferències eruditeses que podrien distorsionar o emmascarar els seus objectius preferents. La frase que encapçala *Nosaltres, els valencians* és d'André Gide: apareix en l'«Epíleg» de *Le Prométhée mal enchaîné* i torna a repetir-la en un dels seus «Bitllets à Angèle»; encara que Gide la hi presenta com una citació dels Goncourt, tot sembla indicar que es tracta d'una pseudocitació.[2] En general, la paternitat i el significat original de la frase només afecten relativament –molt relativament, en alguns casos– l'estatus i el sentit que la citació assoleix en el text que la incorpora. En un dels seus aforismes Fuster reflexiona sobre la doble enunciació pròpia dels textos que integren una citació i sobre les repercussions que la duplicitat té en l'adscripció de l'autoria i en la constitució del sentit del text: «És sorprenent, quantes ximpleries podem dir pel nostre compte –i el que em sembla pitjor: amb la consciència tranquil·la–, emparant-nos en la cita d'un autor il·lustre».[3] La responsabilitat del text resultant, ens ve a dir Fuster, és de l'autor del text segon, el qual resitua l'intertext en un nou context textual, el manipula segons els seus interessos i el supedita als seus objectius d'expressió i de comunicació. La reflexió fusteriana també es pot entendre com una denúncia del recurs d'utilitzar les citacions com a referències d'autoritat sota les quals aixoplugar el propi discurs, com a blindatge de seguretat i com a argument dialèctic. La frase de Gide és un exemple idoni per a comprovar la naturalització de la cita aliena, adaptada a les necessitats del propi discurs. En origen, l'escriptor francès feia referència a la idea de «l'inconscient del

Carme Gregori Soldevila (Almoines, la Safor, 1961) és professora del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València, on dirigeix el Màster en Assessorament Lingüístic i Cultura Literària. Ha publicat una quarantena d'articles i de capítols en volums col·lectius. És autora de *Pere Calders: tòpics i subversions de la tradició fantàstica* (PAM, 2006), *Contes del segle XX* (Brosquil, 2003) i l'*Antologia poètica de Miquel Duran de València* (Consell Valencià de Cultura, 1994).

llibre», és a dir, al fet que el llibre sempre diu més del que el seu autor té intenció de dir o és conscient de dir,[4] mentre que l'assagista valencià usa la cita de Gide per explicar les obligacions imposades per la professió intel·lectual:

> no escric els llibres que voldria escriure, i n'he escrit algun –més d'un– sense gens de ganes ni massa convicció. Certament, aquestes dissipacions intel·lectuals solen ésser un risc intrínsec en qualsevol «home de lletres», i no tinc dret a queixar-me'n. En la mesura en què m'he fet un ofici de la ploma, he hagut de resignar-m'hi.[5]

En general, a *Nosaltres, els valencians*, Fuster farà servir les fonts documentals i els materials bibliogràfics amb la llibertat pròpia del gènere assagístic. Una llibertat que té a veure amb la voluntat d'estalviar l'enfarfegament erudit, amb la intenció de subratllar la visibilitat de la pròpia argumentació, però que de cap manera afecta la fiabilitat de les dades. Els condicionaments imposats pels formats de l'escriptura professional i literària l'obliguen a manufacturar en gran part de la seua obra una mena de treball incompatible amb el lluïment docte, la qual cosa, però, no significa manca de documentació per part de l'autor ni, per descomptat, resta validesa als judicis i a les interpretacions que s'hi fan.

La llibertat formal en la gestió i reproducció de les citacions pot emparar-se de fórmules impersonals: «Hi ha hagut historiadors que han volgut veure...» (p. 113) o «Ha estat dit que la ciutat va crear el regne» (p. 51), o fer ús d'expressions indeterminades: «dirà un dels aristòcrates locals» (p. 68) o «com diu un document de l'època» (p. 74). Igualment, pot traslladar al lector els dubtes sobre l'origen de la informació: «Uns diuen que Unamuno, d'altres que Ortega y Gasset, i potser foren tots dos els qui van afirmar...» (p. 197). El tractament de les fonts està en sintonia amb la forma habitual de procedir de l'autor en el conjunt de la seua obra assagística i respon a la manera d'entendre l'exercici del gènere i a la funció que hi fan els materials llibrescos. Molt sovint, Fuster cita un text o un autor que li vénen al cap al fil de l'exposició, però la prioritat, en el procés d'escriptura, és construir l'argumentació del propi discurs, a l'interior del qual, la citació aliena acostuma a tenir, habitualment, una funció auxiliar i subalterna, de pretext, d'exemple o de corroboració de les idees exposades per l'assagista; ben poques vegades hi actua com a referent d'autoritat o com a testimoni d'erudició. No hi ha frivolitat en el procediment. En el *Diari*, per exemple, podem observar en multitud d'ocasions que les referències que ha estalviat en algunes de les entrades han estat més endavant convenientment precisades.[6] Allò que importa, més que l'exactitud de la citació, és la fidelitat al sentit, com apunta el mateix Fuster en relació amb unes paraules reportades per Josep Pla que ell cita tal com les recorda: «No garanteixo que la frase sigui ben bé aquesta. La idea, sí».[7] L'advertència, en idèntics termes o en paraules molt semblants, la podem trobar escampada ací i allà per tota l'obra assagística fusteriana. Ho torna a avisar, per exemple, en relació a una frase de Cesare Pavese: «Potser la paraula "drama" no li pertany: el cito de memòria i no en garanteixo la literalitat. Però la idea és aquesta».[8]

La vaguetat en l'atribució de l'autoria de les citacions que incorpora o la reproducció parcial o incompleta de les referències lli-

bresques responen a una opció d'estil i a un format de gènere. Ho podrem comprovar si comparem l'ús que fa Fuster d'uns mateixos materials en *Nosaltres, els valencians* i en una altra obra seua, d'enfocament diferent: *Poetes, moriscos i capellans*,[9] ambdues publicades el 1962. Una, a pesar del contingut historicosociològic, respon clarament a la modalitat assagística, amb un pes decisiu de l'opinió i de la interpretació de l'assagista, amb una oberta voluntat de persuasió i una implicació personal militant; l'altra, pertany a l'apartat dels estudis d'història cultural que, sense abandonar l'actitud intel·lectual pròpia de l'assaig, com bé s'encarregava de precisar l'autor, tenen una ambició erudita i s'ajusten a les exigències preceptives en aquest àmbit. En la primera, per exemple, en relació a la revolta de les Germanies, Fuster incorpora diverses citacions del «notari Miquel Garcia, testimoni dels fets» (pp. 67 i 69), sense donar cap més notícia de l'obra ni de l'edició consultada; a *Poetes, moriscos i capellans*, per contra, l'aparell crític li permet especificar-ne en nota a peu de pàgina la referència bibliogràfica completa. En algunes ocasions, *Nosaltres, els valencians* indica la procedència dels textos reproduïts, però sempre sense entrar a detallar les dades concretes de localització de la cita; és el cas, per exemple de les *Décadas de la Historia de la Insigne y Coronada Ciudad y Reino de Valencia* de Gaspar Escolano, una obra citada de manera recurrent en tots dos llibres de Fuster, que, en *Nosaltres, els valencians*, és identificada amb el nom de l'autor, el títol i l'any de publicació en una sola de les ocasions en què hi apareix,[10] mentre que, a *Poetes, moriscos i capellans*, cada vegada que se'n reprodueix un fragment, l'anotació pertinent deixa constància de l'edició consultada i de la pàgina o pàgines concretes on es troba la citació. Més significatiu encara és l'exemple del *Dietari de Mossén Porcar*: en *Nosaltres, els valencians*, el vicari és «un obscur dietarista de l'època» (p. 18), sense que mai se'ns hi donen majors clarícies com a acompanyament dels extrets que Fuster incorpora al seu llibre; a *Poetes, moriscos i capellans*, en canvi, una de les tres parts de l'obra, titulada «La València del segle XVII a través d'un dietarista eclesiàstic», se centra precisament en l'anàlisi del *Dietari* de Porcar, ara curosament descrit i referenciat, amb una detallada profusió de dades i de notes a peu de pàgina.

La vaguetat de la citació també pot afectar la certesa sobre la integritat o la literalitat de la citació invocada. En trobem un cas significatiu a *Nosaltres, els valencians*. Malgrat declarar que copia «una precisa formulació de Sanchis Guarner», la manca de marques textuals de citació, com ara, cometes, cursiva, separació tipogràfica, etc., ens impedeix assegurar l'abast i l'exactitud del text reportat, a més de desconèixer-ne l'obra de procedència:

> Ara s'afirmarà –copio una precisa formulació de Sanchis Guarner– que, en comptes d'ésser el «valencià» una variant regional del català, eren el valencià i el català variants germanes d'una antiga llengua mare, la que anomenaven «llemosina» (p. 130).

Les marques tipogràfiques específiques de la citació són senyals que indiquen clarament que la paraula és cedida, que l'escriptor transfereix l'enunciació en profit d'un altre; a diferència d'aquest ús canònic, l'exemple suara esmentat integra el text confessadament aliè dins el propi discurs, sense cessió d'enunciació i sense garantia, doncs, de reproducció literal. La manera de

procedir, quant al tractament de les fonts, torna a ésser del tot diferent a *Poetes, moriscos i capellans*. En relació al mateix tema de la introducció de la denominació «llemosí» i el sentit i l'espai que ocupa en la nomenclatura de la llengua, Fuster resumeix de forma extrema l'explicació que Sanchis Guarner exposa a *La llengua dels valencians*, però, tanmateix, remet escrupolosament, en nota, a les pàgines de l'estudi de Sanchis en què es basa la informació.[11]

En consonància amb els amplis marges de llibertat que li són característics, l'assaig tolera bé les citacions indirectes, és a dir, fetes a partir, no de la consulta directa, sinó d'un intermediari. En el conjunt de la seua obra, Fuster manifesta obertament en incomptables ocasions l'accés a través d'una font interposada dels materials que esmenta o reprodueix. Com ell mateix s'encarrega d'aclarir, l'autenticitat de l'atribució o la literalitat de la citació tenen una importància relativa, tant pel que fa a les regles de l'assaig com per a la comprensió del seu propi text: «Trobo aquesta frase atribuïda a Renan. Ignoro si serà exacta. Però si no és d'ell, ben bé pot ser de qualsevol altre...».[12] Per aquest motiu, els dubtes sobre l'origen o l'exactitud d'un préstec literari poden acabar amb la constatació final de la superfluïtat de plantejar-ho com a problema en un gènere les normes del qual prescriuen una llibertat gairebé il·limitada en el tractament dels materials. Així, per exemple, la inseguretat confessada en relació a l'autoria d'una referència, sumada a la manca de certesa sobre la identitat del cas que evoca, pot desembocar en una constatació tan inequívoca com aquesta: «Però, tot ben garbellat, el meu error, si és error, no té importància. La transposició de noms no altera l'argument».[13] Així, ben poc ens ha d'estranyar que, a *Nosaltres, els valencians*, Fuster segurament incorpore alguna citació de segona mà, extreta d'alguna font indirecta. El *Libro de las alabanzas de las lenguas,* de Martí de Viciana, citat amb el nom de l'autor, el títol i l'any de publicació (p. 139), sense cap altra referència a l'edició consultada, com és habitual al llarg de tot el llibre, n'és molt probablement un exemple, si tenim en compte, una vegada més, la informació fornida per *Poetes, moriscos i capellans*. En aquesta obra, publicada, recordem-ho, el mateix any que *Nosaltres, els valencians*, el llibre de Martí de Viciana apareix citat en dues ocasions i, en ambdues, la font de la informació anotada minuciosament a peu de pàgina per Fuster és indirecta: en un cas, l'intermediari és Jordi Rubió, concretament, la seua *Literatura catalana* (p. 388, n. 27) i, en l'altre, és un article de Sanchis Guarner publicat al diari *Levante* (p. 412, n. 54).

L'administració dels materials documentals i de les referències bibliogràfiques a *Poetes, moriscos i capellans* demostra sense ombra de dubte que Fuster en té un coneixement detallat. Les fonts hi apareixen curosament anotades i les citacions hi són escrupolosament transcrites i identificades. Si aquestes mateixes informacions són reportades amb majors llicències a *Nosaltres, els valencians* no és, doncs, a causa del desconeixement; en aquest sentit, la proximitat temporal entre les dates de redacció i publicació dels llibres ens ho indica ben a les clares.

La manera d'utilitzar les fonts afecta l'estatus i la funció que les obres incorporades tenen en el discurs assagístic de l'autor, sense que, en cap cas, represente un ús arbitrari o enganyós dels textos per part de l'escriptor. En més d'una ocasió, Fuster

indaga laboriosament a la recerca de la referència concreta d'una citació o interromp la redacció perquè no té a mà l'obra que vol citar.[14]

D'altra banda, són ben conegudes les protestes de l'escriptor per a evitar qualsevol confusió que pogués assimilar-lo a la nòmina de crítics i historiadors: «No sóc allò que se'n diu un erudit, i ben mirat, ni tan sols sóc un crític: en tot cas, ni tan sols sóc un crític com Déu mana».[15] Més enllà de l'evident *excusatio*, la declaració equival a un aclariment de jurisdicció. Fuster reclama el dret a opinar com a lector, a presentar davant el públic els seus «apunts de consumidor», sense més restriccions metodològiques que les pròpies d'«observador curiós i de participant apassionat»[16] i n'assumeix els límits i el risc.

L'actitud intel·lectual pròpia de l'assagista també l'inclina a posicionar-se en el cantó de l'experiència subalterna i de l'horror a l'èmfasi, allunyat de qualsevol temptació d'ostentació pedant. És per aquesta raó que Fuster contínuament demana disculpes quan il·lustra alguna informació o apuntala el seu punt de vista amb alguna referència erudita, com ara: «Ja em serà perdonat, doncs, que caigui en la trampa amb un parell de curiositats pseudoerudites. Serviran, almenys, per passar l'estona».[17]

FORMES I FUNCIONS DE LA CITACIÓ EN L'ASSAIG FUSTERIÀ

Per a Fuster, l'escriptura és una continuació natural de la lectura o, dit d'una altra manera, les lectures són la matèria principal de què s'alimenta l'escriptura fusteriana. Llegir, va afirmar en la seua definició de «Lectura», «és seguir vivint, i cadascú ho fa a la seva manera».[18] En definitiva, l'assagista de Sueca és, com ell mateix es va definir, «un personatge tremendament interferit per les lectures».[19] Això ens permet entendre que Fuster legitime tot sovint el seu discurs d'escriptor en la condició de lector i que, per exemple, presente els seus escrits sobre literatura com a «simples notes de lectura»,[20] alhora que ens indica simptomàticament el paper crucial que estan destinades a jugar les citacions en la literatura fusteriana.

A l'inici del present treball hem recordat que *Nosaltres, els valencians* començava amb una citació de Gide, sense identificar, desplaçada de les situació comunicativa i discursiva del seu context de procedència. Fuster va deixar anotat en més d'una ocasió l'efecte inesperat que podia assolir una frase aïllada del seu marc original, el valor afegit que, en termes de significació, podia desencadenar-se pel sol fet de descontextualitzar-la i resituar-la en una nova situació comunicativa, imprevista de bon principi. Així, per exemple, comentava una frase que li havia fet gràcia, trobada en el curs d'una lectura:

> La frase citada era, al seu torn, una cita, i el paper d'on la copio no la comenta ni l'explicita. És possible que per això mateix sigui més suggestiva. Sovint, una fórmula com ara aquesta, augmenta en seducció si ens ve oferta fora del seu context originari, aïllada.[21]

Són diversos els testimonis escampats pels seus papers que ens demostren que l'assagista suecà va ser particularment receptiu a la suggestió de la citació descontextualitzada. L'escriptor, per exemple, va saber explotar el potencial expressiu d'aquestes

citacions aïllades en la construcció dels seus aforismes. En alguns casos, en què l'aforisme fusterià es limita a transcriure la citació,[22] el fragment, reproduït literalment però retallat de l'obra que l'emparava, és ofert al lector com a text independent i, en un cert sentit, nou. L'aforista n'és l'autor perquè és el responsable d'haver-lo percebut a l'interior d'una obra i de l'extracció subsegüent. La reutilització aforística de la citació representa col·locar, sota un focus que el destaca, un text que en l'obra d'origen potser no tenia un relleu especial; a més, com a aforisme de l'autor que la fixa com a tal, la citació adquireix una significació diferent, resultat de la integració en un context nou.

Els usos i les modalitats de la citació en els aforismes de Joan Fuster abasten una àmplia gamma de possibilitats discursives.[23] En la major part dels casos, la responsabilitat de l'autor en la construcció de l'aforisme va més enllà de l'estricta selecció, isolament i canvi de context d'una frase singular. La juxtaposició de dues o més citacions, per exemple, extreu un rendiment significatiu de les relacions inesperades entre textos prèviament autònoms; l'aforista és qui percep o crea una línia de sentit entre fragments de text independents i, en principi, allunyats i és també qui els posa en situació de dialogar, com ara, per exemple: «Quis custodiet ipsos custodes? That is the question! Et tout le reste est littérature...».[24] Idèntic mecanisme funciona en altres formats assagístics de l'autor; a tall de mostra, pot servir la relació establerta entre el precepte del Catecisme: «Sufrir con paciencia las flaquezas de nuestro prójimo», en el castellà en què el va aprendre i el cita Fuster, i la recomanació de Voltaire: «Pardonnons-nous réciproquement nos sottises; c'est la première loi de la nature», confrontades en l'article «Bestiesa» del *Diccionari per a ociosos* com a punt de partida de la reflexió de l'escriptor.

Les anotacions del *Diari* posen de manifest contínuament la seua condició de notes de lectura; les reflexions de l'assagista hi prenen com a pretext un llibre o un article, en el seu conjunt o, ben sovint, limitat a una citació que ha despertat l'interès de l'escriptor, a partir dels quals s'enfila el comentari o es construeix l'argumentació. En el sistema de treball de Joan Fuster, les notes de lectura són una eina bàsica per a facilitar la consulta o refrescar la memòria en el moment escaient. En ocasions, el fragment transcrit com a nota de lectura pot convertir-se, anys després, quan ja es troba desvinculat d'una obra de la qual hom conserva escassa memòria, en l'estímul inicial d'un escrit, com confessava l'autor en un dels seus articles:

> En un apunt de lectura trobo una cita que em fa una certa gràcia de recordar. Deu fer molts anys que la tinc anotada. No sé quants. [...] *La science et l'hypothèse* es titulava l'obra en qüestió. En conservo una idea vaguíssima.[25]

Si, com ha estat dit, tota relació intertextual és una manera d'imposar la biblioteca de forma horitzontal, a diferència de la relació hipertextual, en què la biblioteca s'imposa de manera vertical,[26] en els assaigs formats a partir d'una citació seguida del corresponent comentari, la doble dimensió de lectura i escriptura és molt més patent: el text deixa veure els materials de construcció, el treball preparatori, les fitxes de lectura que ha fet servir en la seua elaboració. D'altra banda, la incorporació de citacions representa la introducció d'una matèria i d'un estil al·lògens, que imposa una pre-

sència altra entre el lector i l'assagista, una relació triangular que el lector es veu obligat a valorar i interpretar com a part del procés de descodificació literària. L'esquema que combina el text citat amb el comentari de l'assagista té un elevat rendiment, com ja hem advertit, en el *Diari*; podem apuntar, a tall d'exemple, les entrades corresponents al 20 de gener de 1952, al 7 d'agost de 1955 i al 18 d'agost de 1960, encapçalades, respectivament, per citacions del marquès de Sade, d'André Gide i de Stendhal. En algun cas, l'anotació es limita a registrar, a través d'un comentari mínim, la seducció de la frase aliena sobre l'assagista:

> PROVIDENCIALISMES PROFANS
> Una estupenda frase de Quevedo, en el *Discurso de todos los diablos*:
> «Para ver cuán poco caso hacen los dioses de las monarquías de la tierra, basta ver a quién se las dan...».
> No tot en els clàssics és arqueologia![27]

Els comentaris fusterians abasten una gamma molt àmplia d'actituds, amb relació als textos que cita com a pretext o punt de partida del comentari, des de la identificació fins a la refutació, passant per la distància irònica, la interrogació o la puntualització. Són escassos, en canvi, els exemples en els quals la citació funciona com a font d'autoritat destinada a corroborar l'opinió sostinguda per l'escriptor.

De vegades, el comentari respon, en el sentit literal del terme, la frase citada: «"Estimeu-vos els uns als altres...". Sí, però sense excedir-vos. La gent sensata sempre ho ha vist així».[28] D'altres, una marcada displicència assenyala les reserves de l'escriptor envers una idea que el comentari matisa significativament o que, directament, rebutja, com podem apreciar en l'article «Home», del *Diccionari per a ociosos*:

> La vida de l'home –ha dit algú– no és sinó «una passió inútil». La frase fa bonic, cal reconèixer-ho: dringa amb una certa elegància romàntica, i la podem repetir entre les nostres amistats si volem passar-hi per esperits noblement decebuts. Però jo no me l'acabo de creure. En tot cas, m'inclino a suposar que la vida deixa de *ser* «una passió inútil» quan deixem de *pensar que és* «una passió inútil».

La fórmula impersonal de l'atribució de la citació: «ha dit algú», per a identificar una ben coneguda afirmació de Sartre, l'hem d'entendre, com ja havíem assenyalat en els exemples referits a *Nosaltres, els valencians*, com una fugida del perill d'incórrer en ostentació pedant, en sintonia amb l'actitud intel·lectual característica de l'assaig. Fuster pot arribar a instaurar el dubte sobre l'autoria d'una citació que, d'altra banda, tant ell com el lector coneixen perfectament, amb l'objectiu de rebaixar la importància que aquesta informació té per als interessos de l'assagista: «Quan Protàgoras –o qui fos– va formular la rotunda afirmació que "l'home és la mesura de totes les coses"...»[29] És com una mena d'alerta contra un lluïment d'erudició que, en aquest context, esdevindria autoritari i contraproduent. La identificació indirecta o elusiva de la filiació del text citat es pot convertir en una mena de joc intel·lectual adreçat al lector, alhora que afirma la llibertat d'acció del gènere assagístic en aquest camp, com ara quan evita anomenar Miret i Sans pel seu nom: «Sí: "sempre han tingut bec les oques", com argüia, amb aire de proverbi, aquell oblidat erudit nostre de la Renaixença».[30]

En altres casos, Fuster respecta la literalitat de la citació adduïda per a no alterar-ne ni la lletra ni l'estil, encara que això represente haver d'excusar-se per la idoneïtat de la font consultada:

> Nietzsche afirmava que, després de cada audició [de la *Carmen*, de Bizet], «je me suis senti devenir plus philosophe, meilleur philosophe que je ne le crois l'être d'habitude: si indulgent, si heureux, si hindou, si rassis...». Cito el text en francès, perquè no sé alemany, i perquè no tinc altre llibre a l'abast.[31]

La reproducció del text en l'idioma original també pot anar acompanyada d'un comentari sobre l'expressivitat de la frase, com, per exemple: «Ara penso en una consigna de Bernat i Baldoví, preciosament dita en castellà: *Sea nuestra divisa/ rescatar si podemos la camisa*...».[32]

En aquesta mena d'assaigs, conformats per citació més comentari, és on millor es pot apreciar que l'escriptura fusteriana es desenvolupa a partir de l'assimilació personal de les lectures, de molta literatura digerida com a procediment d'autoformació.

L'assagista pensa el món a partir de l'experiència lectora. La vocació d'universalitat del seu pensament es fonamenta en l'amplitud i diversitat d'uns interessos intellectuals que troben satisfacció, de Sueca estant, en la lletra impresa. La profusió de citacions en l'assaig fusterià no és, doncs, ni ornamental ni anecdòtica, sinó el reflex textual d'un dels trets distintius del gènere, tal com l'entèn i el practica l'autor. ❐

1. En el present treball entenem el concepte de «citació» a la manera genettiana: la pràctica intertextual, és a dir, la relació de co-presència entre dos textos o presència efectiva d'un text en un altre text, que es caracteritza per ser explícita, amb marques tipogràfiques específiques, i literal: G. Genette, *Palimpsestes. La littérature au second degré, Seuil*, París, 1982. Entre els manlleus explícits, tindrem també en compte els que no són literals, denominats «referència» per A. Bouillaguet, *Proust lecteur de Balzac et de Flaubert. L'imitation cryptée*, París, Champion, 2000. Deixem de banda, però, altres modalitats d'intertextualitat, no explícites o no literals, com el «plagi» o l'«al·lusió», que excedeixen els objectius d'aquest estudi.
2. Les referències exactes de les citacions són: *El prometeu mal encadenat*, Barcelona, Quaderns Crema, 1982, p. 105 i *Essais critiques*, París, Gallimard, 1999, p. 288. Pierre Masson, editor dels volum dels *Essais critiques*, assenyala en nota el caràcter inventat de la citació.
3. J. Fuster, *Obra Completa, I. Poesia, Aforismes, Diari, Vinyetes i Dibuixos*, Barcelona, Edicions 62-Diputació de Barcelona-Universitat de València, p. 253.
4. Així ho explica Diane Setterfield, «La part de l'inconscient, la part de Dieu et la part du lecteur», dins Naomi Segal (ed.), *Le Désir à l'oeuvre. André Gide à Cambridge 1918, 1998*, Amsterdam, Éditions Rodopi, 2000, pp. 95-110.
5. J. Fuster, *Nosaltres, els valencians*, Barcelona, Edicions 62, 1977, p. 13. Aquesta és l'edició que farem servir al llarg de l'article. A partir d'ara, ens limitarem a posar les pàgines entre parèntesis a continuació de les cites.
6. Per exemple, el 27 de gener de 1960 diu: «Algú, em sembla que Alain, ha advertit que...», amb una imprecisió que queda corregida en l'entrada del dia següent, després de comprovar l'exactitud de l'atribució: *Obres Completes/2. Diari 1952-1960*, Barcelona, Edicions 62, 1969, pp. 417-419.
7. J. Fuster, *Obres Completes/6. Assaigs, 2*, Edicions 62, Barcelona, 1991, p. 329.
8. J. Fuster, «Nota sobre la mentida», *Serra d'Or*, XIII, 144, setembre 1971, p. 41. Recollit dins J. Fuster, *Obres Completes/IV. Assaigs, 1*, Edicions 62, Barcelona, 1975, pp. 378-381.
9. L'edició per la qual citem és: *Poetes, moriscos i capellans*, dins *Obres Completes/1. Llengua, Literatura, Història*, Barcelona, Edicions 62, 1968. D'ara endavant només n'indicarem les pàgines entre parèntesis.

10. J. Fuster, *Nosaltres, els valencians*, p. 119.
11. J. Fuster, *Poetes, moriscos i capellans*, p. 383.
12. J. Fuster, *Obres Completes/2. Diari 1952-1960*, p. 381.
13. *Op. cit.*, p. 299.
14. Per exemple, a l'entrada del *Diari* de 7 de desembre de 1957, amb una frase final inacabada que l'escriptor explica i completa en una addenda posterior: *Obres Completes/2. Diari 1952-1960*, p. 313.
15. J. Fuster, *Obres Completes/1. Llengua, Literatura, Història*, p. 285.
16. J. Fuster, *Literatura catalana contemporània*, Barcelona, Curial, 1972, p. 6.
17. J. Fuster, *Obres Completes/6. Assaigs, 2*, p. 288.
18. J. Fuster, *Diccionari per a ociosos*, Barcelona, Edicions 62, 1978, p. 100.
19. J. Fuster, *De viva veu*, Catarroja, Afers, 2003, p. 271.
20. J. Fuster, *Obres Completes/1. Llengua, Literatura, Història*, p. 285.
21. J. Fuster, «Màquines per pensar», *Serra d'Or*, febrer 1969, p. 34. Recollit dins J. Fuster, *Obres Completes/IV. Assaigs, 1*, Barcelona, Edicions 62, 1975, pp. 356-359. En un article posterior, també a *Serra d'Or*, tornava a insistir en la mateixa reflexió: «Però la frase, aïllada, com totes les "frases", sense més context que la pròpia aventura enunciadora, no deixa de ser suggestiva. Potser ho és més i tot que no s'ho proposava l'autor» («La geometria, per exemple», *Serra d'Or*, juliol 1973, p. 34. Recollit dins J. Fuster, *Obres Completes/IV. Assaigs, 1*, pp. 412-415. Reproduït també a J. Fuster, *Sagitari*, València, Diputació de València, 1985, pp. 93-97.
22. Potser l'exemple més representatiu és:
    Clov.– Tu crois à la vie future?
    Hamm.– La mienne l'a toujours été.
    (S. Beckett, *Fin de partie*)
    J. Fuster, *Obra Completa, I. Poesia, Aforismes, Diari, Vinyetes i Dibuixos*, p. 248.
23. El lector interessat pot consultar el meu estudi: *Anotacions al marge. Els aforismes de Joan Fuster*, València, Càtedra Joan Fuster, PUV, 2011.
24. J. Fuster, *Obra Completa, I. Poesia, Aforismes, Diari, Vinyetes i Dibuixos*, p. 259.
25. J. Fuster, *Obres Completes/IV. Assaigs, 1*, p. 412.
26. T. Samoyault, *L'intertextualité. Mémoire de la littérature*, París, Nathan, 2001.
27. J. Fuster, *Causar-se d'esperar. El món de cada dia*, Barcelona, Edicions 62/Orbis, 1984, p. 43.
28. J. Fuster, «Un consell evangèlic», *El Món*, 38 (3 setembre 1982), p. 1. Reproduït a *Obra Completa III. Assaig, II*, Edicions 62-Universitat de València, Barcelona, 2011, p. 872.
29. J. Fuster, *Obres Completes/VI. Assaigs, 2*, p. 192.
30. J. Fuster, *Obres Completes/VI. Assaigs, 2*, p. 341.
31. J. Fuster, «Nietzsche», *Qué y dónde*, 236, 20/26 de setembre de 1982, p. 5. Reproduït a *Obra Completa III. Assaig, II*, p. 751.
32. J. Fuster, «Punt de meditació», *El Temps*, 2, 4-10 juny 1984, p. 5. Reproduït a *Obra Completa III. Assaig, II*, p. 931. D'altra banda, la colonització lingüística de la cultura popular pròpia per part de la castellana la resumia perfectament Fuster en un altre lloc: «Hi ha coses que només poden dir-se amb modismes castellans!»: «D'una *Agenda pública*», *Revista de Catalunya*, 106, 1967, p. 47. Recollit a *Papers d'exili 1950-1967*, Barcelona, Curial, 1995, pp. 25-36.